

Informace a teorie poznání

Pojmů teorie poznání, noetika, gnozeologie a epistemologie se užívá často víceméně synonymně. Je však také možno spatřovat mezi těmito pojmy rozdíly. Termínu teorie poznání můžeme užívat jako termínu střešního, který zahrnuje jednotlivé subdisciplíny. Noetika říkáme oboru, který se ptá po možnostech a hodnotě lidského poznání. Gnozeologie pro nás znamená ontologii poznání, tedy disciplínu, která zkoumá, jaká je podstata poznání a jak poznání probíhá. Pojem epistemologie je pak vyhrazen pro zkoumání poznání v analytické filosofii. V našem příspěvku se zaměříme na vztah informace a dvou disciplín teorie poznání – noetiky a gnozeologie

Noetika a hodnota poznání

Hodnotu lidského poznání zkoumá filosofická disciplína zvaná noetika. Naše noetická zkoumání založíme na úvahách předního českého realistického filosofa Jiřího Fuchse. Fuchs hodnotu poznání chápe jako možnost dosáhnout pravdy, objektivitu myšlení a jistoty. Každá věda usilující o poznání, a informační věda, která se angažuje na poli sdělování poznání, zvláště, hodnotu poznání implicitně předpokládá, nicméně v době obecného filosofického skepticismu je třeba vyvinout určité filosofické úsilí, aby tento intuitivní předpoklad byl potvrzen. Pravdu naše intuice i tradiční realistické stanovisko chápe jako shodu myšlení a skutečnosti. Objektivita myšlení znamená, že myšlení vyjadřuje něco, co není zkonstruováno myšlenkovým aktem samotným, ale je naopak determinováno objektem existujícím nezávisle na poznávajícím subjektu. Jistota pak znamená možnost pomocí určitých metodologických postupů dosáhnout přesvědčení o pravdivosti určitého tvrzení, které nepřipouští možnost platnosti kontradiktorního opaku.

Logický kruh

První problém noetiky, tážající se po hodnotě poznání, spočívá v totožnosti objektu výzkumu a nástroje zkoumání. Tato totožnost je zdrojem tzv. logického kruhu, který znamená, že závěr, který je dokazován, je obsažen v samotných premisách, z nichž je vyvozováno. Jiří Fuchs ukazuje, že noetik, který se snaží zjistit, zda je možné poznání, zda je myšlení objektivní a zda je schopné dosáhnout jistoty, tak nemůže nečinit aktem poznání s předpokladem možnosti realizace pravdy, objektivitu myšlení a jistoty. Musí tedy automaticky předpokládat to, co se chystá kriticky zhodnotit a dokázat. Kruh však jakýkoliv důkaz znehodnocuje. Podle Fuchse je však možné se logickému kruhu vyhnout prověřením možnosti teze opačné vůči tezi, která předpokládá hodnotu (pravdu, objektivitu, jistotu) poznání. Je možno přistoupit na pozici toho, kdo zpochybňuje hodnotu poznání. On sám ji (alespoň explicitně) nepředpokládá. Explicitně naopak tvrdí pravý opak.

Prověření skeptické teze

Noetický skeptik obvykle hodnotu poznání nepopírá, netvrdí, že není možné, ale tvrdí, že si jeho možností nemůže být jist. Tím se však podle Fuchse nezbavuje závazku prověřit platnost teze odmítající možnost poznání, protože skeptikova nejistota spočívá právě v tom, že připouští možnost teze (poznání má hodnotu) i možnost antiteze (poznání nemá hodnotu). Kdyby antitezi nepřipouštěl, pak by jeho postoj vůči hodnotě poznání nebyl nejistý. Je tedy možné prověřit, zda je antiteze, kterou připouští, udržitelná. Tuto antitezi vůči možnosti dosáhnout pravdivého poznání je možno formulovat soudem „žádný soud není (nemůže být) pravdivý“. Žádný soud však nemůže stát zcela osamoceně, je podmíněn jinými soudy, které jej spolukonstituují – třeba jen implicitně. Každé tvrzení, které je realizováno v soudu, nárokuje svoji pravdivost. Implicitním soudem, kterým je každý soud spolukonstituován, je soud „tento soud je pravdivý“. Pokud skeptik formuluje tvrzení o soudech, pak uznává jeho pravdivost. Explicitní složka daného soudu však tvrdí nepravdivost všech soudů, tedy i implicitního soudu o vlastní pravdivosti. Daný soud je tedy pravdivý právě tehdy, když je nepravdivý,

a je nepravdivý právě tehdy, když je pravdivý. Pozice tvrdící nemožnost dosáhnout pravdy je tedy rozporná.

Zákaz autoreference

Moderní logika stanovila konvenci, v jejímž rámci je zakázané, aby se nějaký výrok zařazoval sám do množiny výroků, o kterých vypovídá. Z tohoto důvodu někteří filosofové považují dané sebevyvrácení se skeptika za nemožné, protože není respektováno toto pravidlo, a noetiku proto považují za „pověru“. Paradoxy se sebezahrnujícími se množinami zkoumal Bertrand Russell. Podle Russella, když označíme každou množinu, která nezahrnuje sebe sama, jako normální, a každou množinu, která se zahrnuje, jako nenormální, pak z výroku „množina všech normálních množin je normální“ je možné vyvodit jeho kontradiktorní opak. Je-li množina normální, pak se vzhledem k obsahu výroku zahrnuje, a tudíž je nenormální. Je-li naopak nenormální, pak se nezahrnuje, a je tedy normální. Tyto rozpory jsou řešeny tzv. teorií typů, která stanovuje určité úrovně jazyka. Výrok o nějakých výrocih jazyka objektu je formulován v metajazyce, jehož výroky k jazyku objektu nepatří. To znamená praktický zákaz autoreference výroku.

Nicméně tato konvence je na noetiku uplatňována ukvapeně a neoprávněně. Konvence je extrapolována do filosofie z teorie množin, kde má své uplatnění. Tam dochází k rozporu, když je prvek (množina) zároveň celkem (množinou množin). Nicméně v oblasti soudů, které nejsou chápány v extenzionálním smyslu, k tomuto problému nedochází. Noetik nevytváří „nezahrnující se soud o všech nezahrnujících se soudech“. Když vytvoříme sebezahrnující soud, který je v noetice smysluplný „každý soud je pravdivý“, pak se tento soud zahrnuje a tvrdí tím vlastní pravdivost. Žádný rozpor tu z důvodu sebezahrnutí není (že tento soud je rozporný z důvodu, že v jeho rozsahu je i soud, který představuje jeho kontradiktorní opak, je věc zcela jiného rázu). Zatímco u Russellových množin sebezahrnutí ruší v konkrétním případě esenci výpovědi, u sebezahrnutí soudu, kterým se něco tvrdí o vlastní pravdivosti k tomu ze samotného faktu sebezahrnutí nedochází. Navíc o soudech není nic možné vypovídat jinak než pomocí soudů. Není namístě odmítnout vytvořit soud o všech soudech, protože je rozporná množina všech množin už proto, že extenzionální chápání logiky se dnes ukazuje jako neudržitelné.

Důkaz realistické teze

Můžeme tedy skeptikův sebezahrnující se soud o všech soudech považovat za formálně správně utvořený. Jelikož se ukazuje jako vnitřně rozporný, pak je zřejmé, že nemůže být pravdivý. Podle logických pravidel můžeme vytvořit jeho kontradiktorní opak s tím, že ten bude vždy pravdivý (přechod mezi kontradikcí a tautologií). Máme tedy univerzální záporný soud „žádný soud není pravdivý“, který má logickou formu SeP (S = subjekt, P = predikát, e = obecný záporný soud). Jelikož je nepravdivý můžeme ho znegovat na –SeP („Není pravda, že žádný soud není pravdivý“). Tento soud pak můžeme převést na soud částečný kladný (SiP, i = částečný kladný soud), tedy – „některé soudy jsou pravdivé“ Tyto operace jsou možné díky základním logickým zásadám – principu identity, sporu, vyloučeného třetího. Skeptik může zpochybnit jejich platnost, nicméně nemůže tak učinit bez jejich předpokladu. Teze o neplatnosti těchto principů je tvrditelná jen tehdy, když se na jejich platnost spoléhá. Tvrzením „princip sporu neplatí“ se připouští, že může být v platnosti i tvrzení „princip sporu platí a neplatí“, tím se však ruší původní tvrzení.

Postup od předpokladu antiteze, která se ukázala jako nepravdivá, po uznání teze jako pravdivé, odstranil i nepřípustný logický kruh. Nárokovaná pravda soudu nebyla explicitně předpokládána, proto nedošlo ke kruhové situaci v logickém smyslu. To, že nemůže nebýt implicitně předpokládána, kruh nezpůsobilo, protože tvrzená hodnota poznání nebyla aktuální součástí premis. Virtuální

(neaktuální) obsaženost závěru v premisám (nutný předpoklad pravdivosti soudu) kruh v logickém smyslu nepůsobí.

Další součástí hodnoty poznání je objektivita myšlení, tedy otázka, zda poznání je určováno předmětem, který existuje nezávisle na poznávajícím subjektu, či zda je poznatek konstruován poznávajícím subjektem samotným. Tato objektivita je již obsažena v pojmu pravdy, jejíž možnost byla dokázána. Pravda je shoda mezi poznáním a skutečností, existence skutečnosti nezávislé na subjektu poznání tvoří nutnou podmínku této shody. Skeptik svoji tezi o nemožnosti dosáhnout pravdy tedy formuluje jako pravdivou, a tedy shodující se se skutečností, která je jemu samotnému vnější. Nemožnost tvrdit pravdivý výrok zároveň implikuje neobjektivitu myšlení. Když se skeptikova teze zhroutila a potvrdila se platnost antiteze, tedy možnost pravdy, zároveň se tím potvrdila i objektivita myšlení. Objektivitu myšlení je možné rovněž dokázat rozporuplností stanoviska solipsismu, který popírá realitu nezávislou na subjektu, a nominalismu, který popírá objektivní existenci obecnin.

Jistotu poznání pak zaručuje neodstranitelnost principů myšlení (zejména principu sporu), fakt, že se hroubí jakýkoliv pokus je zpochybnit. Tím máme s jistotou zaručeno, že jakékoliv skutečně vnitřně rozporné tvrzení je nepravdivé, což sebou nese jistotu o pravdivosti kontradiktorních opaků těchto tvrzení.

Informace a gnozeologie

Podstatné jméno poznání je odvozeno od slovesa poznávat, souvisí tedy s nějakým dějem, činností či procesem. O jaký typ procesu se jedná? Nejprve trochu obecně. U každého procesu či změny musíme rozlišit:

- to, co je měněno – subjekt změny;
- výchozí a cílový stav změny;
- to, co změnu působí – objekt.

Zkusme si představit následující jednoduchou situaci. Chceme si uvařit čaj. K tomu potřebujeme přivést vodu v konvici do bodu varu. Subjektem změny je voda. Výchozím stavem je teplota vody, která je před započítím ohřívání, řekněme, 20°C. Cílovým stavem je teplota vody 100°C. Co působí přechod (proces) z výchozího do cílového stavu? Například plamínek plynového hořáku o dostatečné teplotě (energii), kterou předává konvici a jejím prostřednictvím vodě. To je proces změny, který není poznáním.

Uvažme jinou situaci. Chceme cestovat z Brna do Bratislavy, ale neznáme žádné vhodné spoje. Výchozím stavem je naše nejistota vzhledem ke způsobům, jak cestovat z Brna do Bratislavy. Cílovým stavem je odstranění této nejistoty, tj. získání poznatku o možnostech cestování z Brna do Bratislavy. To, co působí odstranění této nejistoty je informační systém, ve kterém si vyhledáme všechny relevantní spoje, přesněji je to výstup, který nám poskytuje systém v podobě znakového záznamu jako reakci na náš dotaz (vstup). Systém nám nesděljuje žádný druh energie, ale informaci. Právě tento typ změny charakterizujeme jako poznání.

Rozdíl mezi dvěma popsányými procesy je zřejmý. V prvním případě vnější příčina (plamen) působí přechod subjektu (vody) ze stavu nižší teploty do stavu vyšší teploty a energie tohoto procesu je plně hrazena z energetické zásoby účinné příčiny. Vztah mezi účinnou příčinou (objektem) a subjektem změny označujeme jako energetický (v terminologii tradiční filosofie jde o reálnou změnu). Ve druhém případě vnější příčina (znakový záznam) působí přechod subjektu (člověka) ze stavu

nevědomosti v jistém ohledu do stavu vědomosti ve stejném ohledu a přitom žádná energie z účinné příčiny do subjektu, který podstupuje změnu, nepřechází. Přesto dochází ke změně, k odstranění nejistoty, tj. k dodání informace. Proto v tomto případě vztah mezi účinnou příčinou (objektem) a subjektem změny nazýváme vztahem informačním (terminologii tradiční filosofie jde o spirituální, duchovní změnu). Rozdíly mezi energetickým a informačním vztahem, reálnou a spirituální změnou rozlišuje Zbigniew J. Gackowski prostřednictvím pojmů vzor v podstatě (pattern in substance) a vzor ve formě (pattern in form). Ronald J. Day v této souvislosti hovoří o rozdílu mezi mechanickou a formální (strukturální) kauzalitou.

A právě informační vztah (duchovní změna, přenos vzoru ve formě, formální příčina) je charakteristický pro proces poznání.

Poznání tedy můžeme definovat jako proces, během něhož subjekt přechází ze stavu nejistoty s ohledem na nějaký stav světa do stavu jistoty s ohledem na tentýž stav prostřednictvím informačního kauzálního působení objektu.

Objekt a subjekt

Pro poznání jsou důležité tyto pojmy: subjekt, objekt a informační vztah. Pokud chybí tyto složky, můžeme o poznání hovořit jen v přeneseném smyslu.

Subjekt je někdo, kdo ze stavu nevědomosti přechází do stavu vědomosti.

Objekt je to, co zapříčiňuje změnu v subjektu a co je subjektu vnější (subjekt se při reflexi může učinit sám objektem, ale to až ve chvíli, kdy na základě dostatečného poznání svého okolí, dokáže odlišit sám sebe jako svébytný systém odlišný od svého prostředí). Objekt, který je zdrojem odstranění nejistoty může být dvojího druhu. Může jít o předmět, který odstraňuje nevědomost přímo prostřednictvím svého kognitivního obrazu, který vzniká ve vědomí. Například, když potřebujeme vědět, zda venku prší, podíváme se z okna, a vidíme-li déšť, víme, že prší (a vice versa). Déšť je objektem, který působí v náš stav – „vidět, že prší“. Jiným objektem je objekt, který reprezentuje něco jiného, objekt, který plní zastupující funkci – znak. Prostřednictvím znaků bylo dosaženo odstranění neurčitosti ve druhém příkladě, který jsme uvedli. Znakový záznam, který obsahuje například znaky označující skutečné místo a čas odjezdu vlaku z Brna do Bratislavy, reprezentuje situaci, která má nastat na základě jízdního řádu.

Informační vztah mezi objektem a subjektem je vztah, při kterém objekt působí in-formaci subjektu, tedy jakousi nehmotnou změnu. Vztah mezi poznatkem, který je reprezentací reality v subjektu, a skutečností samotnou (objektem) může být adekvátní či neadekvátní. Adekvátní vztah poznání a reality se nazývá pravdivým poznáním. Pravdivé poznání se realizuje v soudu, o kterém jsme hovořili v kapitole o logice.

Literatura

BOCHEŇSKI, J. M. 2000. *Stručný slovník filozofických pověr*. Vyd. 3. Praha: Academia, 2000. ISBN 8020008411.

CEJPEK, J. 1998. *Informace, komunikace a myšlení: úvod do informační vědy*. 1. vyd. Praha: Karolinum – nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. ISBN 80-7184-767-4.

DAY, R. J. 2011. Death of the user: Reconceptualizing subjects, objects, and their relations. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 2011, roč. 62, č. 1, s. 78-88. ISSN 1532-2882.

GACKOWSKI, Z. 2010. Subjectivity dispelled: Physical views of information and informing. *Informing science*. 2010, roč. 13, s. 35-52. ISSN 1521-4672.

FUCHS, J. 1995. *Filosofie. 2, Kritický problém pravdy*. Praha: Krystal OP, 1995. ISBN 8085929066.

MACHULA, T. 2007. *Filosofie přírody*. Vyd. 1. Praha: Krystal OP, 2007. 109 s. ISBN 978-80- 87183-00-7.

RUSSELL, B. 1967. *Logika, jazyk a věda*. 1. vyd. Praha : Svoboda, 1967